

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

ВІЧНА СУЧАСНІСТЬ КЛАСИКИ

Книга, фрагмент якої в українському перекладі пропонується читачеві, займає унікальне місце в історії німецької і світової суспільної думки. З її виходом у світ у 1887 р. розпочинається, як прийнято вважати, розвиток соціології як окремої науки на німецьких теренах. Водночас у ній з класичною чіткістю окреслене коло проблем, які є ключовими для традиційного, так і сучасного соціологічного дискурсу. Це підтвержується хоча б тією обставиною, що винесені у заголовок терміни “спільнота” (Gemeinschaft) і “суспільство” (Gesellschaft) у зарубіжній соціологічній літературі переважно вживаються без перекладу з мови оригіналу (Цю традицію започаткував відомий американський соціолог Толкот Парсонс у своїй праці “Про структуру соціальної дії” (1937).

Фердинанд Тьоніс народився 26 липня 1855 р. в невеличкому німецькому Хаубарзі, що входило на той час до складу датської королівства. По закінченню гімназії вивчав класичну філологію, здобувши диплом з цієї дисципліни у Тюбінгенському університеті. Уся його подальша наукова діяльність пов’язана з Кільським університетом, де вчений захистив докторську дисертацію з філософії, а в подальшому професором кафедри економіки і статистики. Він доклав чимало зусиль для інституалізації соціологічної думки у Німеччині, займався емпіричними соціологічними дослідженнями, був одним із засновників і науковим президентом Німецького соціологічного товариства. З цієї посади ввченого було усунуто після захоплення влади у Німеччині нацистами, які до того ж заборонили йому викладати в університеті за нелояльне ставлення до режиму. Ф.Тьоніс брав активну участь у соціал-демократичному і робітничому русі, боровся за утвердження демократичних засад в суспільному житті. Помер 1. Тьоніс у 1936 року.

ПОГОРІЛДИЙ

В ту добу, коли Ф. Тьоніс працював над “Спільнотою і суспільством”, соціологія ще не здобула в Німеччині скільки-небудь широкого визнання. Почасти це пов'язано з підозрілим ставленням консервативно налаштованих німецьких гуманітаріїв до позитивізму О.Копта і еволюціонізму Г. Спенсера, які першими обґрунтували проект нової науки про суспільство і, як до сумнівної інтелектуальної ініціативи – “французької вигадки”, котра чужа національній духовній традиції. Щоправда, на німецькому ґрунті постав власний грандіозний соціологічний проект, а саме концепція “матеріалістичного розуміння історії” К. Маркса і Ф. Енгельса – однак, із зрозумілих причин, ставлення до нього у німецьких академічних колах було ненайкращим (зауважимо, що і сам Маркс платив німецьким і усяким іншим «буржуазним» суспільствознавцям тою ж монетою). Окрім того, занурюючись у власне соціологічну проблематику, засновник марксизму водночас рішуче відкидав власну приналежність до соціологічного цеху і був якнайгіршої думки про О. Копта.

Негативне ставлення німецьких гуманітаріїв до соціології у її контівсько-спенсерівській версії зумовлено також і тою обставиною, що безперечне лідерство у німецькій суспільствознавчій царині на той час займали історичні науки. Завдяки працям таких авторитетів як Е. Майер, Т. Момзен, Г. Дройзен, Й. Маурер, Ф. Допш, К. Лампрехт та ін. Німеччина стає свого роду “історичною Меккою”, а метод “історизму” – попри усі розбіжності у розумінні його суті – набуває значення універсальної парадигми гуманітарно-наукового пізнання, основні засади якої входили в очевидну суперечність з ідеями позитивістського натуралізму. Серйозне філософське обґрунтування ідеї “історизму” знаходять у працях В. Дільтея, В. Віндельбанда, Г. Рікєрта, котрі оберігають методологічний суверенітет гуманітаристики від експансії позитивізму. Гуманітарне знання як доводив В. Дільтей, це знання про людський дух, і ґрунтується воно на розумінні сенсу духовних феноменів, тоді як природничо-наукове знання обмежується лише каузальним поясненням явищ природи.

Одною з причин успіху проекту соціології, обґрунтованого Ф. Тьонісом у роботі “Спільнота і суспільство”, стала та обставина, що автор – на відміну від О. Копта і Г. Спенсера – не прагнув відмежувати і протиставити власне соціологічну

проблематику проблематиці соціально-філософській, гуманітарній а, навпаки, прагнув показати глибинну їх спадкоємність і взаємозв'язок. Одною з фундаментальних проблем соціології (якщо розуміти останню як теоретичну науку і не обмежувати її предмет емпіричним аналізом окремих суспільних явищ і процесів) є так звана “Гобсова проблема” – питання про “умови можливості” несуперечливого поєднання суспільного порядку з індивідуальною свободою. Ця проблематика здобула своє висвітлення ще в античній суспільно-політичній думці – зокрема у суперечках між прихильниками розуміння суспільства (йшлося, звичайно ж, про античне місто-державу поліс) як певної органічної цілісності, що мало своїм наслідком, за словами Т.Парсонса “цілковите розчинення індивіда у чимось більш широкому”, – і так званими соціальними атомістами, прихильники якої робили наголос на одвічній дискретності (окремшності) інтересів окремих індивідів, внаслідок чого суспільство уявлялося вже не організмом, а артефактом, ансамблем раціонально організованих і впорядкованих (байдуже чи у добровільній – конвенційній, чи то у примусовій, насильницький спосіб) міжособистісних зв'язків. Вже з часів Демокріта античні мислителі вперто рефлексують над проблемою походження базових суспільних інститутів – полісного устрою, родини і шлюбу, мови і т.ін., поділяючись при цьому на два табори: тих, хто вважає ці явища такими, що існують “від природи” (*peri fysei*), і тих, хто доводить їх виникнення “за настановою” (*peri tesei*).

У подальшому згадана опозиція стала предметом суперечок між соціальними органістами або (якщо провести аналогію з середньовічними дискусіями про природу універсалій) “соціальними реалістами”, з одного боку, – і, відповідно, прибічниками теорії суспільної угоди та ідеї соціального номіналізму – з іншого. Очевидно, що опозиції “колективне – індивідуальне” і “органічне – механічне (раціональне)” – ці дві хоч і пов'язані між собою, однак не тотожні одна одній (і не єдині) системи змінних, що їх європейська суспільна думка вибудовує для опису величезної різноманітності реальних суспільних зв'язків і відносин. Скажімо, поява християнства дала могутній поштовх індивідуалістському спрямуванню європейської думки (уявлення про індивідуальну безсмертну

ПОГОРІЛИЙ
душу, яка дана Господом кожному від народження) – проте заданий індивідуалізм не дає ще ніяких підстав для тлумачення суспільних груп і інститутів як “раціонально конструйованих” або конвенційних. У “Левіафані” Т. Гоббса безумовно раціоналістична концепція суспільної угоди у своєрідний спосіб інтегрована з ідеями радикального органіцизму і т.ін. Згодом питання про багатомірність систем соціальної взаємодії стане одним із ключових у теорії структурного функціоналізму (концепція модульних змінних Т. Парсонса).

Новаторський характер концепції, обґрунтованої у книзі Ф. Тьоніса, визначається, насамперед тим, що у ній здійснено спробу діалектичного “зняття” тих двох альтернативних напрямків теоретизування про суспільство, про які йшлося вище, і побудови на основі їх узагальнення “інтегральної моделі” соціальної взаємодії, яка відіграла навпочуд продуктивну роль у подальшому розвитку соціологічної і культурологічної думки. У стислому вигляді ідеї Ф.Тьоніса можна викласти таким чином.

Суспільне життя людей ґрунтується на х взаємодії. Русієм цієї взаємодії виступає людська воля, яка може мати різну “валентність”, тобто бути або стверджувальною, позитивною, або заперечною, негативною. Різноманітність форм суспільного життя постає, насамперед, як наслідок переважання волі до взаємного увердження і зміцнення взаємозлагоди і взаєморозуміння між людьми. Проте – і в цьому ключова засада тьонісівської концепції – спільне прагнення до злагоди і розуміння реалізує себе у двох суттєво відмінних формах – або ж як сутнісна воля, або як “воля до цілого”, або ж як “вибіркова воля” – або “воля до себе”. Кінцева мета і там і там одна й таж – злагода, розуміння, однак способи її досягнення, дії людей і типи відносин між ними – якісно відмінні.

У першому випадку вони мають органічний характер, оскільки ґрунтуються а інстинкті, емоціях, звичках і т.ін. Ф.Тьоніс навіть називає сутнісну волю психічним еквівалентом тіла, її носій – це окремий індивід як психосоматична цілісність, “самість”. У другому випадку йдеться про дії і стосунки, суб’єктом яких виступає “особа”. Такі дії і стосунки мають раціональний характер, вони ґрунтуються на розрахунку, дбанні насамперед про власний інтерес шляхом досягнення угод з іншими. В якості особи може виступати як окремий індивід, так і група (“юридична особа”). Оскільки вибіркова воля за

своєю суттю є насамперед “воля до себе”, то вважати її “єдиною” волею учасників спілкування можна лише умовно – примірно так, як це має місце в ситуації ринкового обліку, де згода сторін щодо купівлі-продажу ґрунтується на взаємному прагненні до вигоди. Отож, підсумовуючи, можна сказати: сутнісна воля – це прагнення до єдності попри відмінності, вибіркова ж воля – це прагнення до окремішності попри єдність. Будь-яке об’єднання людей, яке ґрунтується на сутнісній волі – це спільнота (Gemeinschaft), а на вибірковій – суспільство (Gesellschaft).

“Загальним місцем” у соціологічній літературі стало питання перекладу цієї поняттєвої дихотомії, запровадженої Ф.Тьонісом, з німецької на інші мови. Як патріотично налаштований мислитель, автор “Спільноти і суспільства” уникав іншомовних запозичень, прагнучи, аби у соціологічному дискурсі було якнайповніше втілено “дух” рідної йому німецької мови. Зрозуміло, що це створює певні труднощі для перекладачів його текстів. Тому має цілковиту рацію російський соціолог О.Філіпів, який, зокрема, пише: “Поняття “Gemeinschaft” важко перекладається російською мовою. Вживаний у минулому переклад як “громада” не можна визнати вдалим, оскільки окрім власне громади (“Gemeinde”) терміном Gemeinschaft Тьоніс позначає і багато інших різновидів соціальності. Варіант перекладу “спілка” (рос. – “сообщество” – О.П.), який усталився останнім часом, так само як і менш поширений – “спільність”, більш підходять, однак і вони не передають того емоціонального відтінку душевної прихильності, тепла, які властиві цьому німецькому слову” (341-342).

Теж саме стосується і терміну Gesellschaft (суспільство). У загальновизнаному розумінні, зміст поняття, яке позначено ним, охоплює усю без виключення множинність соціальних зв’язків і відносин людини. Інакше кажучи, “суспільство” (так само, як і близьке до нього, хоч і не ідентичне поняття поняття “культури”) – це все те, що не є “природою”, тобто усі без винятку форми людських взаємозв’язків і відносин, які мають “екстрасоматичне” походження, тобто не транслюються генетичним шляхом. У тьонісівському ж розумінні Gesellschaft – це не вся множинність соціальних зв’язків, а лише їх особливий тип. Причому історично більш давніми і в цьому відношенні первинними є зв’язки «спільнотного» типу, на ґрунті яких постають і розвиваються зв’язки власне суспільні.

ПОГОРІЛИЙ

Слід пам'ятати, що вищезгадана бінарна опозиція є кажучи словами М.Вебера, «ідеально-типовою конструкцією», яка в узагальненому вигляді фіксує певні вузлові системи зв'язків, властивих суспільному життю як минулого так і сьогодення. У «діахронічному» плані вона відтворює послідовні шаблі розвитку суспільних інститутів від родової общини до общини територіальної і, у подальшому до народності, класів і держави. У плані ж «синхронічному» найбільш типові форми усупільнення розвиваються від родинних стосунків і зв'язків кривної спорідненості до відносин сусідства та дружніх стосунків, корпоративних і кланових зв'язків, і загалом відносин у межах народу і нації. Типологія форм усупільнення ускладнюється завдяки спробі Ф.Тьоніса пов'язати вищезгадані зв'язки з базовими територіальними спільнотами – містом і селом. Дещо спрощуючи, можна сказати, що системи первинних, органічних, неформальних зв'язків еволюціонізують від рівня родини і рідні – до рівня народу і культури, а похідні від них системи зв'язків раціонально-конвенційних – від рівня окремого акту обміну благами або акту укладання угоди – до рівня громадянського суспільства, держави і цивілізації загалом. Отож, свого найбільш повного втілення спільнота набуває у народності і культурі, а суспільство – у державі і цивілізації.

У подальшому ідеї Ф. Тьоніса знайшли розвиток у концепції первинних і вторинних груп (Ч. Кулі), символічному інтераціоналізмі (Д. Мід та ін.), їх відгомін відчутний також у працях теоретиків Франкфуртської школи (діалектика європейського Просвітництва), так само як і в сучасних дискусіях про суперечності “проекту Модерну”.

Олександр ПОГОРІЛИЙ